

СХІДНЕ ОБЛИЧЧЯ КОЗАКА МАМАЯ: СХІДНІ ВПЛИВИ ТА УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО.

У статті розглядаються східні впливи на українське козацтво. Запорожці багато запозичили від татар. Східний вплив виявився не лише у зовнішності козаків, елементах побуту, військової справи, а й у дипломатії та самоназві. Причиною цього стала локалізація козаків на прикордонній смузі Великого кордону, яка підштовхувала їх до налагодження широкого спектру стосунків зі східними сусідами.

Ключові слова: Великий кордон, козацтво, кримські татари, співпраця.

Eastern influences on Ukrainian Cossacks are under analysis in the article. Cossacks borrowed a lot from the Tatars. Eastern influence was not only in Cossacks' appearance, elements of life, military affairs, but also in diplomacy and the self. The reason for this was the location of the Cossacks in borderland frontier area, which pushed them to establish a wide range of relations with Eastern neighbors.

Keywords: frontier, Cossacks, Tatars, collaboration.

Стаття посвячена восточному влиянию на казаков. Запорожцы много взяли от татар. Восточное влияние проявилось не только во внешнем виде казаков, элементах быта, военном деле, но и в дипломатии и самоназвании. Причиной этого было расположение казаков на Большой границе (фронтире), что подталкивало их к организации широкого спектра взаимоотношений с восточными соседями.

Ключевые слова: Большая граница (фронтир), казачество, крымские татары, сотрудничество.

Українське козацтво – одне із найяскравіших явищ вітчизняної історії. Після століть бездержавного існування в середині XVII ст. українського народу козацтво зуміло створити українську державу, а після її ліквідації наприкінці XVIII ст. козацькі часи надихали покоління українських громадських, громадівських та політичних діячів у справі створення незалежної держави українського народу. Але, не зважаючи на це, історія козацтва й досі має багато «білих плям». Чи не найбільш дискусійним залишається питання виникнення та ранньої історії. З одного боку, це можна пояснити об'єктивною слабкістю джерельної бази, з іншого ж – складністю проблеми.

Сучасна історіографія проблеми може запропонувати кілька причини виникнення козацтва: наявність вільних земель – Дикого Поля, татарська небезпека, існування традиційного ухорницького промислу у степовій зоні, посилення національного, релігійного та соціального тиску на українське населення тощо. Формування козацтва відбувалося протягом кількох десятиліть наприкінці XV – першої половини XVI ст. Але протягом наступного століття козацтво змінювалося не лише кількісно, а й якісно: воно засвоїло частину шляхетського етосу, вдяглося у шати захисника упослідженої православної

церкви та змогло стати панівним суспільним станом на звільнених під час Хмельниччини землях. При цьому, будучи молодим суспільним організмом, козацтво постійно перебувало під впливом як західної, так і східної культури. Саме східним впливам на українське козацтво присвячена ця розвідка. Я спробую продемонструвати у яких сферах життя українське козацтво зазнало тюрських впливів та як це проявилось. Ця робота не претендує на вичерпність, адже інтерес до «східного сліду» у історії козацтва лише почав з'являтися і для повної картини слід актуалізувати значну кількість інформації із різних наук (історії, філологія, етнографія, фольклористика тощо).

Відразу слід визначитися із поняттями. Перш за все, під козацтвом я матиму на увазі і запорозьке, і городове козацтво. Говорячи про східні впливи я буду вживати як синоніми поняття «східний» та «тюркський». Звісно, головним медіатором, за посередництва якого козацтво зазнавало східних впливів були кримські татари, але це не означає, що слід ігнорувати ногайців та турків.

Питання східних впливів на козацтво не тішилося увагою дослідників. Хоча слід відмітити, що вже сучасники козацтва писали про східні риси козаків. Але до таких описів і характеристик (автори XVI-XVII ст. часто називали українських козаків татарами і зараховували їх до східних народів) слід ставитися дуже обережно і не сприймати їх за «чисту монету», адже значна частина історіографів того часу навіть не бачили козаків на власні очі, а користувалися переказами з «другої руки». Додавало плутанини й те, що більшість військової термінології, яку використовували козаки, була тюркського походження: козак, бунчук, табір, отаман, майдан, кіш, сагайдак, джура та ін.

У XIX ст. українські історики теж не надто цікавилися «чужими» впливами на козацтво, адже соціальне замовлення на дослідження було інше. Український народ входив у період націотворення і виникла потреба у формуванні сонму національних героїв, а козаки на цю роль підходили якнайкраще. Тому історики, відповідно до соціального запиту, звеличували козацтво та його внесок у формування української нації, а не копірсалися у корінні цього явища.

XX ст. принесло нову ідеологію та нові завдання для історичної науки. У радянський час дослідження козацької історії було під особливим контролем органів влади: тематика досліджень була обмежена та ідеологічно вивірена, будь-які спроби вийти за межі рамок відразу присікалися. Фактично козакознавчі студії були під негласною заборонаю¹. Вже наприкінці існування СРСР, коли ідеологічна машина дала тріщину, до вітчизняну історичну науку почали проникати альтернативні теорії та концепції. Однією з яких була американська теорія Великого кордону. Першим, хто познайомив вітчизняних

¹ Прекрасною ілюстрацією цієї тези є пам'ятник захисникам Вітчизни у Чернігові. Монумент був встановлений до 40-річчя перемоги у Радянсько-німецькій війні 1941-1945 рр. На ньому зображено чотири захисника: давньоруський воїн, робітник і селянка початку XX ст. та радянський воїн. Таким чином із історії і держави загальною, і міста зокрема викидався козацький період.

фахівців та читачів з нею був Я. Дашкевич. Теорія Великого кордону дала можливість по-новому поглянути на історію козацтва, побачити у козаках не лише унікальних гравців історії, а й типових представників широкої прикордонної смуги на стику цивілізацій, що простягнулася від Іспанії до Каспійського моря. Теорія Великого кордону є методологічною основою і моїх міркувань на тему східних впливів, який зазнавало українське козацтво, тому перед тим як почати історіографічний огляд теми, є сенс коротко зупинитися на головних тезах теорії.

Теорія Великого кордону була оголошена молодим американським істориком Фредеріком Джексоном Тернером наприкінці ХІХ ст. Дуже швидко вона стала домінуючою теорією у американській історіографії. Основні тези Тернера зводилися до наступного: американська держава виникла на кордоні європейської цивілізацій та індіанського світу; цей кордон не був непроникний; обидві сторони зазнавали взаємного впливу; американські колоністи були змушені пристосовуватися до нових умов життя і творити нові форми суспільних відносин — так виникла американська демократія; аналогічні кордони існують по всьому світі (цю тезу додали і детально розробили послідовники Тернера) [13; 16].

Як зазначалося, Я. Дашкевич був першим, хто запропонував поглянути на історію України крізь призму теорії Великого кордону. Особливо історик наголошував на тому, що кордон був рухливий і крізь нього проникали елементи матеріальної та духовної культури. Ідеї Дашкевича підхопили інші історики і на сьогодні можемо констатувати факт популярності такого підходу особливо у козацьких студіях [18]. В. Брехуненко у своїх дослідженнях порівнює козацькі спільноти на Великому кордоні [4] (запорозькі, донські, яйцькі, терекські, волзькі козаки), а С. Лепявко визначає аналогічні українському козацтву спільноти на Балканах (граничари, гайдуки, ускоки, секеї)[13; 14]. Праці цих істориків мають концептуальний характер. Про конкретні запозичення та форми впливу Сходу на козацтво писали Івангородський К.В., Поух А.В., Грибовський В.В. [9; 10].

П. Кралюк взагалі стверджує: «подобається нам це, чи ні, але головні ознаки козацтва, зокрема українського, є не слов'янського, а радше, тюркського походження. Важко це пояснити зовнішніми впливами, тривалим контактом християнських і тюркських козаків. Переконалівіше виглядає те, що християнські, зокрема українські, козаки брали собі за взірець уже існуючі тюркські ватаги. А можливо, навіть на початку формувалися на базі таких ватаг» [11; 12]. Нажаль автор далі не розвинув озвучену, на мою думку, слушну думку, яка якнайкраще відповідає темі цієї розвідки.

Тема східних запозичень більш розвинута у дослідженнях філологів та етнографів. Вони відзначають як конкретні приклади лексичних запозичень, так і загальний вплив східних сусідів на побут та способи господарювання на півдні України.

Тепер повернімося до головного питання: чому ж у козака Мамаєва східне обличчя? Відповісти, що Мамаєв був людиною Сходу у більшому ступені ніж українцем було б занадто провокативно, та й не правильно, але й ігнорувати

дуже потужний східний вплив на козацтво теж не вірно. Тому спочатку слід розглянути питання етнічного складу козаків. Абсолютна більшість сучасних українців не задумуючись скажуть, що козаки були українцями. Так нас вчать у школах. Але реальність виявляється не завжди такою, як вона описана у шкільних підручниках. Від самого початку існування українського козацтва, воно включало у себе значну кількість неукраїнського населення. Хоча ж український етнічний елемент був домінуючим. Принаймні кількісно. Коли йдеться про ранню історію козацтва, дослідникам доводиться користуватися дуже непевними кількісними характеристиками, на зразок, багато-мало, більшість-меншість, адже джерел обмаль. Звісно, цінними джерелами є реєстри, але їх «об'єктивність» у висвітленні національного складу козацтва є під питанням, адже до них потрапляли ті, хто займав вищі позиції у козацькій ієрархії на момент укладання конкретного реєстру. Тому більш продуктивним, на мою думку, є розуміння яким способом у козацьке середовище проникали східні впливи. Якщо відкинути крайню точку зору, що українське козацтво сформувалося на основі тюркських козацьких груп (така позиція автоматично означає, що козацтво із самого початку було східним явищем і з часом українізувалося під впливом колонізаційних процесів у степовій зоні Середнього Подніпров'я), то першим є культурні запозичення, які здійснювали козаки. Заселяючи прикордонну смугу, ватаги ухадників, мисливців і просто втікачів потрапляли у незвичні для себе природні умови. Тому, як на мене, найпростіший спосіб – вдатися до прямого запозичення у татар, які здавна живуть у таких умовах. Наявність значної кількості східних елементів у культурі і побуті козаків неодноразово відмічалася дослідниками. Від східних сусідів козаки запозичили майже всю військову термінологію. Класичними прикладами є козацька шабля – східна зброя, на відміну від шпаги та рушниця, яку козаки називали «яничарка». Певні елементи зовнішнього вигляду, як оселедець, теж є східного походження. Ще один шлях запозичення – безпосередньо через татар, які служили у війську Корони польської, Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Ще з XIV ст. у ВКЛ жила значна кількість татар. Вони за військову службу отримали певні юридичні права, крім того могли вільно сповідувати іслам та навіть будувати мечеті у своїх поселеннях. Очевидно, що процес асиміляції у татарському середовищі ВКЛ відбувався уповільнено і вони зберегли власну культуру. Ці татари використовувалися для оборони південно-східного кордону, тобто Південної Київщини від небезпеки з Криму. Логічним було б припустити, що «свої» татари могли багато чого навчити ватаги прикордонних охоронців.

Медіаторами тюркських впливів на козацтво були бранці. Козаки не лише звільняли християнських полонених – ясир – із татарської чи турецької неволі, а й самі активно брали в полон своїх сусідів. Історики протягом дуже довгого часу сором'язливо мовчали про цей напрямок діяльності козаків. Але за останні роки з'явилося кілька ґрунтовних статей про работоргівлю у басейні Чорного моря, у яких дослідники аргументовано доводять, що козаки не пасли останніх у торгівлі «живим» товаром [1; 2; 5; 7]. Частину захопленого товару обмінювали на своїх у татарському полоні, якусь частину відправляли як

«лицарський» подарунок впливовим державним діячам, а частина осідала на Січі. Про наявність «східного» населення на Січі свідчить хоча б той факт, що на Новій Січі існувало торгово-ремісниче передмістя Гасан-баша, де селилися численні купці, що заїжджали на Січ, у тому числі татарські і турецькі. У контексті теми розвідки, мене найбільше цікавить не сам факт перебування на Січі представників Кримського ханства із яким козаки мали б воювати, а те, що передмістя мало східну назву та на ньому функціонувала мечеть.

Інший канал східних впливів на козацтво – жінки. Під час походів на кримське ханство та Османську імперію козаки захоплювали досить значну кількість полонених. З-поміж полону були і жінки, які потім ставали дружинами козаків. Зважаючи на традиційне шанобливе ставлення до жінки в українському соціумі, можна припустити, що ці жінки не зазнавали агресивних асиміляційних впливів. Звісно, говорити про вплив жінок-татарок на військову тактику козацтва смішно, але на господарство, декор, кухню вони безсумнівно впливали. Саме явище шлюбу між козаком-християнином та татаркою-мусульманкою вже будить інтерес історика, адже шлюб із адептами іншої віри заборонений, як християнською, так і ісламською традицією. Мабуть, мають рацію дослідники, які радять не перебільшувати рівень християнізації козаків та зважати на особливе ставлення «людей війни» до релігії, яке отримало назву «жовнірська віра».

Козаки захоплювали у полон і дітей, яких вони потім виховували у козацькій традиції. З-поміж усіх козацьких спільнот таких дітей найбільше було у донців, але запорожці теж не стояли осторонь такого промислу. Так, 1570 р. султан скаржився польському королеві Сигізмунду II Августу, що козаки приходять з Польщі і у татар забирають жінок, дітей і табуни скоту. І такі скарги не поодинокі.

Щоб оцінити ступінь східного впливу та козаків, слід в'яснити, чи означені впливи були лише зовнішнім явищем, що проявлялося у одязі, характері озброєння, чи вони засіли глибше. На мою думку, слід звернути увагу не на те, як козаки виглядали, а на те, як вони діяли. Показовою є поведінка козаків під час переговорів. Дипломатична традиція ранньомодерного часу передбачала обов'язковий обмін подарунками. Так, козаки аж до кінця XVII ст. під час переговорів дарували своїм іншій стороні подарунки, властиві «східній» дипломатії. Богдан Хмельницький відправляв до Бахчисараю, Стамбулу, Стокгольма та Москви коней та дорогу зброю. Якщо у для перших двох адресатів це було зрозуміло, то для шведської столиці це виглядало дивно. І навіть такий «європейський» гетьман як Іван Мазепа на першому прийомі у царевичів Петра та Івана 1689 р. окрім іншого дарував шаблі (не європейські шпаги чи мечі). Лілія Бережна у статті, присвяченій символіці подарунків у дипломатії Гетьманщини, стверджує, що від Хмельницького до ранніх часів Мазепа культурі подарунків були, поза сумнівом, притаманні традиції «степової», або «східної» дипломатії подарунків [3, с. 229, 233, 239].

Цікавим свідченням східних впливів є самоназва, яку використовували козаки і щодо державного утворення, яке виникло після Зборівської угоди 1649 р., і щодо і щодо самих себе – Військо Запорозьке. Ототожнення себе і власної

держави із військом є типовою східною ознакою мислення воїнів. О. Галенко вважає, що витоки такої традиції належить шукати на Близькому Сході. «*Орду*, слово надто відоме в Україні, впродовж XV-XVIII ст. (зрозуміло, без пейоративних коннотацій) служило метафорою держави у Кримському Ханаті, Османській Імперії, Сефевідському Ірані, державі Великих Моголів в Індії, у численних ханатах Середньої Азії і навіть у Китаї, під правлінням маньчжурської династії Цинь. У той же самий часині серед північних, ні серед західних сусідів згаданих державних утворень такий спосіб називання держави не фіксується», – пише дослідник [8, с. 50]. Не менш цікавим є герб Війська Запорозького – козак із мушкетом. Чи не вперше такий образ був з'явився у «Віршах на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» 1622 р., які написали учні Київської братської школи. На те, що образ озброєння козака не відповідає тогочасному явленню про рицаря, звернув увагу О. Галенко. Дослідник писав, що європейський рицарський етос не сприймав рушниці, як благородної зброї, адже з неї можна було вразити ворога з великої відстані і не вступати з ним у рицарський поєдинок. Натомість, у козацькому війську рушниці активно використовувалися, а самі козаки славилися як гарні стрілки. Те, що козаки навчилися обходитися із рушницею від турків, не викликає сумнівів, адже її довгий час називали «яничаркою». Шанобливе ставлення до вогнепальної зброї було характерним для Османської імперії та Персії того часу, які у часи так званої мілітарної революції XVI-XVII ст. перетворилися на «порохових монстрів».

Отже, українське козацтво від самого початку свого існування перебувало під потужним впливом тюркських народів. Цей вплив не можна окреслити як просто запозичення у сусідів. На мою думку, є підстави говорити про те, що у козацтві, як у люстрі, відбилися впливи різних народів: український надав козакам кількість і яскраво виражену етнічну та конфесійну приналежність; польський приніс елементи політичної культури із шляхетського середовища; тюркський вплив найповніше виразився у військовому мистецтві козаків.

Поставлені на початку статті питання перебувають ще далеко від остаточної відповіді. А щоб описати східне обличчя козака Мамаю слід спільно працювати представникам різних наук: історикам, філологам, культурознавцям, антропологам. Саме тому, вважаю цю розвідку більше запрошенням до дискусії, ніж завершеним дослідженням.

Джерела та література:

1. Kołodziejczyk D. Slave hunting and slave redemption as a business enterprise: the Northern black sea region in the sixteenth to seventeenth centuries / Dariusz Kołodziejczyk // *Oriente Moderno. Nuova serie. Anno 25 (86), Nr. 1, THE OTTOMANS AND TRADE.* – 2006. - pp. 149-159.
2. Ostapchuk V. The human landscape of the Ottoman Black Sea in the face of the Cossack naval raids / Viktor Ostapchuk // *Oriente Moderno. Nuova serie. Anno 20 (81), Nr. 1, THE OTTOMANS AND THE SEA.* – 2001. – pp. 23-95.

3. Бережна Л. Дари Мазепи. Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII століття / Лариса Бережна // Київська Академія. – 2015. - № 12. – С. 229, 233, 239 (С. 222-240).
4. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / Віктор Брехуненко. – Київ, 2011. – 700 с.
5. Брехуненко В. Козацький ясир і торгівля ним у XVI – першій половині XVII ст. / Віктор Брехуненко // Історія торгівлі, податків та мита. – 2010. – № 1 (1). – С. 96-112.
6. Брехуненко В. Стереотипи взаємсприйняття татар і українських козаків у першій половині XVII ст. / Віктор Брехуненко // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 147-156.
7. Возгрин В. Рабство в странах Черного моря (Позднее Средневековье - Новое время) / В. Е. Возгрин // Вестник Санкт-Петербургского университета: Сер.2: История : научно-теоретический журнал. – 2011/09. – Вып. 3. – С. 90-100.
8. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу / Олександр Галенко // Наукові записки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – 1998. – Том 3, Історія. – С. 49-66.
9. Івангородський К. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського Ханства (XV – XVII ст.) / Костянтин Івангородський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.– 2005. – Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – С. 9-12.
10. Івангородський К. Цивілізаційний феномен українського козацтва в етносоціальних трансформаціях Великого Кордону (XV – XVII ст.) [Електронний ресурс] / Костянтин Івангородський. – Режим доступу: <http://kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-doslidnij-centr-chasi-kozack/vipusk-16/storiko-kraznavch-doslidzhennja-pamjatok-pznogo/>. – Назва з екрана.
11. Кралюк П. Козацтво у контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду / Петро Кралюк. – К., 2015. – 281 с. (С.18.)
12. Кралюк П. Турок – не козак. Образ тюркських народів в українській «козацькій літературі» ранньомодерної доби / Петро Кралюк // Повернення в Царгород. – Київ, 2015. – С. 175-205.
13. Лепявко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). / Сергій Лепявко. – Запоріжжя, 2001;
14. Лепявко С. Аналоги українського козацтва у західному світі / Сергій Лепявко // Історія українського козацтва. – Київ, 2009. – Т. 1. – С. 102–115.

15. Лепявко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба / Сергій Лепявко // Український гуманітарний огляд. – 2005. - № 11. – С. 46-65.
16. Поверх кордону: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. – 2-11. - № 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С.47-78.
17. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського [Електронний ресурс] / Григорій Халимоненко // Східний світ. – 1993. – № 1. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/halimonenko-1.htm>. – Назва з екрана.
18. Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України / Ігор Чорновол // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - 2013. - Вип. 23. - С. 260-282.
19. Чорновол І. Теорія компаративних фронтирів / Ігор Чорновол // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – 2009. – Вип. 3. – С. 41-66